

DOI: 10.32782/2225-479X-2023-36-37-9

УДК: 450.“17”/”18”.221.111

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-7325>

Нікітюк Яна
(Запоріжжя)

Італійська шекспіріана XVIII – XIX століть: специфіка національної моделі в контексті тогочасних європейських традицій рецепції Шекспіра

У статті розглядаються особливості сприйняття спадщини Вільяма Шекспіра в Італії XVII–XIX століть. Специфічність італійської рецептивної моделі зумовлена потужним впливом стереотипів, сформованих французькими просвітниками, зокрема Вольтером, тривалою відсутністю власного національного шекспірівського канону, а також «адаптивним» характером перших італійських перекладів і театральних постановок Шекспіра. Виявлені особливості долучення італійців до Шекспірової спадщини в порівнянні з апропріацією Барда у Франції та Німеччині, з якими Італія перебувала у тісних контактах, що є вкрай важливим для створення більш цілісної панорами італійської рецепції Шекспіра. Досліджено механізми «входження» великого англійця в інтелектуально-духовний простір Італії у XVIII–XIX ст. Авторка аналізує вплив Вольтера на естетичні смаки італійців, досліджує кореляцію перекладної італійської шекспіріани з театральною і характер кореляції італійської моделі з іншими європейськими рецепціями Шекспіра. Особлива увага приділяється висвітленню історії постановок Шекспірових п'єс в італійських театрах, відзначається роль італійських акторів у формуванні європейської традиції сценічних репрезентацій шекспірівських персонажів.

Ключові слова: Шекспір, Італія, рецепція, шекспірівський дискурс, парадигма сприйняття, театральні постановки, французький вплив, німецька апропріація, адаптації, переклади, соціокультурний контекст.

У сучасному культурному просторі Шекспір продовжує відігравати особливу роль, впливаючи як на мистецьку сферу,

III. Шекспірівський дискурс

так і на формування ціннісної парадигми. «У світовій літературі Шекспір посідає таке ж місце, що й Гамлет у колі художніх образів: це усепроникний дух – дух, що не знає меж», – наголошує американський дослідник Гарольд Блум.¹ З одного боку, Шекспір з'єднує літератури світу в одне інтертекстуальне ціле, а з іншого – глибоко проникає у саму тканину кожної окремої національної літератури та підживлює її зсередини.

Театральні інтерпретації його творів на сценічних підмостках різних країн допомагають більш повно і яскраво виразити унікальну сутність національних культур, їх особливий характер, зумовлений низкою історико-культурних чинників. Тож дослідження різних національних форм рецепції спадщини великого драматурга увиразнюють загальне уявлення про масштабність культуротворчого потенціалу Барда і водночас сприяють глибшому розумінню динаміки культурного розвитку.

Актуальність цієї статті, в якій італійський шекспірівський дискурс XVIII–XIX століть розглядається в загальноєвропейському контексті, зумовлена помітним поживленням інтересу світового літературознавства до теоретичного осмислення широкого кола проблем, пов'язаних із впливом В. Шекспіра на розвиток світової культури в цілому, і національних літератур зокрема. В зарубіжному і вітчизняному літературознавстві існує ряд наукових праць, присвячених апропріації Барда в німецькому,² французькому³ та американському⁴ культурних просторах. Останнім часом

¹ Блум Г. Шекспір – центр канону. Західний канон: книги на тлі епох / пер. з англ. Р. Семків. Київ : Факт, 2007. С. 199.

² Symington R. The Nazi appropriation of Shakespeare cultural politics in the Third Reich. Lewiston, New York : Mellen, 2005; Хитрова-Бранц Т. В. Шекспірівський дискурс в німецькій літературі преромантизму: генезис, механізми структурування, провідні конституенти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04. Дніпропетровськ, 2009.

³ Jusserand J. J. Shakespeare en France sous l'ancien régime. Paris : Arman Colin, Cie Editeurs, 1898; Green J. A. French Reaction to Shakespeare. *Brigham Young University Studies*. 1968. Vol. 8. № 2. P. 147–157; Pemble J. Shakespeare Goes to Paris: How the Bard Conquered France. London : Palgrave Macmillan, 2005; Торкут Н. Вільям Шекспір у французькому культурному просторі часів Просвітництва і Романтизму: парадокс рецепції і резонанс парадоксу. *Шекспірівський дискурс*. Запоріжжя : КПУ, 2011. Вип. 2. С. 220–250.

⁴ Bristol M. D. Shakespeare's America, America's Shakespeare. London & New York : Routledge, 1990; Sturges K. S. Shakespeare and the American Nation. Cambridge :

пожвавився інтерес і до широкого кола питань, що пов'язані з входженням Шекспіра в український соціокультурний контекст. Показовими в цьому плані є дослідницькі розвідки М. Гарбузюк,⁵ Л. Коломієць,⁶ О. Лучук,⁷ Н. Торкут,⁸ Ю. Черняка⁹ та ін. Натомість італійська рецепція Шекспіра у вітчизняному літературознавстві все ще залишається маловивченою, що, власне, й визначає дослідницькі горизонти цієї статті.

Слід зауважити, що й англомовні наукові публікації про перші італійські постановки п'єс Шекспіра є досить фрагментарними. Ще на початку ХХ ст. у Стретфорд-на-Ейвоні вийшла друком монографія Л. Коллізон-Морлей,¹⁰ яка дослідила театральну критику перших постановок Шекспіра в Італії та висловила припущення, що на естетичні смаки італійців, а відповідно й на їхнє ставлення до англійського генія, значною мірою вплинув Вольтер. Водночас, на її думку, сприйняття шекспірівських п'єс широким загалом детермінувалося й самим характером перших італійських перекладів для театру, які робилися не з англомовних

Cambridge University Press, 2004; Михед Т. Пуританська традиція і література американського ренесансу: 1830–1860. Київ : Знання України, 2006; Москвітін Д. Перші кроки шекспірівського канону на американському континенті. *Держава та регіони.* Серія : Гуманітарні науки. Запоріжжя : КПУ, 2007. № 3. С. 7–11; Москвітін Д. Особливості рецепції Шекспіра у творчості Волта Вітмена. *Ренесансні студії.* Запоріжжя : КПУ, 2010. Вип. 14–15. С. 255–263.

⁵ Гарбузюк М. Перші постанови «Гамлета» В. Шекспіра на території України (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів : НТШ, 2007. Т. 254 (CCCLIV). С. 129–146.

⁶ Коломієць Л. Українські перекладачі «Гамлета» В. Шекспіра: Пантелеймон Куліш, Юрій Клен, Леонід Гребінка, Михайло Рудницький, Ігор Костецький, Григорій Кочур, Юрій Андрухович. *Ренесансні студії.* Запоріжжя : КПУ, 2009. Вип. 12–13. С. 163–188.

⁷ Лучук О. Діалогічна природа літератури: перекладознавчі та літературознавчі нариси. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 280 с.

⁸ Торкут Н. Український шекспірівський проект: то бути чи не бути? *Альманах «ЛіАкцент».* Київ : Темпора, 2008. С. 86–98; Torcut N., Cherniak Y. Ukrainian Hamlet and «hamletizing» Ukraine: "Will you play upon this pipe?" Ренесансні студії. Запоріжжя : КПУ, 2014. Вип. 22. С. 98–115.

⁹ Черняк Ю. Шекспірівський дискурс в Україні XIX ст.: специфіка і механізми структурування. *Держава та регіони.* Серія : Гуманітарні науки. Запоріжжя : КПУ, 2010. № 3. С. 42–46; Черняк Ю. Перші українські переклади В. Шекспіра в ідеологічному контексті доби. *Манускрипт: літературно-художній і культурологічний альманах.* Сімферополь : СГТ, 2012. С. 6–19; Chernyak Y. Shakespeare as a Sovietism: the red lines on the map of the Ukrainian Shakespeareana. *Romanian Shakespeare Journal.* Bucarest, 2013. № 1 (1). P. 12–17.

¹⁰ Collison-Morley L. Shakespeare in Italy. Stratford-upon-Avon : Shakespeare Head Press, 1916.

III. Шекспірівський дискурс

оригіналів, а з французьких адаптацій. Авторка монографії також детально висвітлила вплив Шекспіра на відомого представника італійського романтизму Алессандро Мандзоні (1785–1873). Він не знав англійської мови й читав твори Барда у французьких перекладах, та саме завдяки йому сприйняття Шекспіра в Італії перейшло на новий рівень, що був позначений апологетикою. А. Мандзоні, на думку В. Коллізон-Морлей, не наслідував англійця у структурі власних п'єс, але створенням деяких своїх персонажів, безумовно, мав завдячувати саме йому.¹¹ Дослідниця акцентувала увагу на тому, що у VII розділі свого історичного роману «Заручені» (*I Promessi Sposi*, 1827), Мандзоні алюзивно згадує Шекспіра: «Як зауважив один не позбавлений геніальності варвар: “Між скоєнням жажливої справи / І першим кроком, все проміжне – / Як примара, або жажливий сон”».¹²

Перекладам Барда в Італії присвячена стаття А. М. Кріно, де аналізуються ті історико-політичні умови, які впливали на сприйняття Шекспіра читацьким загалом, театральними критиками та глядачами. Саме амбівалентне відношення французького філософа Вольтера до Шекспіра, на думку авторки, заклало основи італійської рецепції його творів.¹³

Італійським театральним постановкам шекспірівських п'єс у XIX столітті присвячена монографія М. Карлсон, в якій авторка наголошує, що манера їх сценічного втілення, що була вироблена такими акторами, як Ернесто Россі (1827–1896), Аделаїда Рісторі (1822–1906) і Томмазо Сальвіні (1829–1916), суттєво вплинула на акторську техніку не лише в самій Італії, але і в Європі, США та країнах Південної Америки.¹⁴

На особливу увагу заслуговує ґрунтовна дослідницька розвідка Дж. Бонанно, що присвячена Джуліо Каркано, який у XIX ст. поставив собі за мету здійснити переклад усіх творів Шекспіра італійською мовою та успішно реалізував свій план у

¹¹ Цит. за: Collison-Morley L. P. 112.

¹² Цит. за: Collison-Morley L. P. 118.

¹³ Crinò A. M. *Le traduzioni di Shakespeare in Italia nel Settecento*. Roma : Edizioni di storia e letteratura, 1950. P. 17–22.

¹⁴ Carlson M. *The Italian Shakespearians: Performances by Ristori, Salvini, and Rossi in England and America*. Washington : Folger Books, 1985. P. 77.

1875–1882 роках. Як зазначає Дж. Бонанно, роль Джуліо Каркано та іншого видатного перекладача Карло Русконі у входженні Шекспіра в італійську театральну традицію важко переоцінити. Ці літератори звернулися до творчості Шекспіра одночасно – в 1839 році – і спромоглися перекласти всі його твори, хоча процес і тривав багато років. Дж. Каркано відтворив тексти Шекспірових драм прозою, а К. Русконі здійснив віршовані переклади, які досить вдало адаптував для театральних постановок. Важливою для структурування цілісної картини ранньої фази рецепції Шекспіра в Італії є робота Л. Каретті,¹⁵ присвячена акторським втіленням шекспірівських персонажів на сценічних підмостках XVIII ст..

Втім, і кореляція перекладної італійської шекспіріани з театральною, і характер її діалогу з іншими європейськими рецепціями Шекспіра все ще потребують комплексного аналізу.

Мега цієї статті полягає у тому, щоб розглянути специфіку театральної шекспіріани в Італії XIX ст. на тлі тогочасного соціокультурного контексту, виявляючи спільності італійського шекспірівського дискурсу з його європейськими аналогами. Осмислення особливостей долучення італійців до Шекспірової спадщини в порівнянні з апропріацією Барда у Франції та Німеччині, з якими Італія перебувала у тісних контактах, важливе для створення більш цілісної панорами італійської рецепції Шекспіра.

Необхідно насамперед розглянути механізми «входження» великого англійця в інтелектуально-духовний простір Італії, оскільки провідні чинники апропріації його творчого доробку в різних країнах суттєво відрізнялися. Приміром, для американців в період Просвітництва і романтизму вкрай важливим було ототожнення Шекспіра з трансцендентною поетичною досконалістю і перетворення його на знакову фігуру літературного канону, яка спроможна задавати тон та виступати еталоном-взірцем для наслідування.¹⁶ В основі німецької романтичної апропріації Барда як третього

¹⁵ Il teatro del personaggio: Shakespeare sulla scena italiana dell'800 / ed. L. Caretti. Roma : Bulzoni, 1979. URL: <https://www.worldshakesbib.org/entry/as325>.

¹⁶ Михед Т. Цит. вид. С. 82–89.

III. Шекспірівський дискурс

національного класика (після Гете і Шиллера), як встановлено шекспірознавцями, лежало акцентування уваги на спільності загальногерманського національного духу.¹⁷ Щодо Франції, то тут ситуація була дещо відмінною: адже у пізніх французьких просвітників, зокрема, Вольтера, Шекспір виявився об'єктом гострої критики, а у романтиків – Ф. Р. де Шатобріана, Ж. де Сталь, В. Гюго, А. де Віньї, А. Дюма – став предметом апологетики і глорифікації.¹⁸

Оскільки перші переклади Шекспіра італійською були здійснені з французьких перекладів (зокрема, достеменно відомо, що у 1769 році Франческо Грітті зробив переклад «Гамлета» за версією Ж. Ф. Дюсі), доцільно детальніше зупинитися саме на рецептивній парадигмі у Франції, зародження якої припадає на кінець XVII століття. Як зазначає українська шекспірознавиця Н. Торкут «... рання французька рецепція творчого доробку Шекспіра поєднувала гострий критицизм з аксіоматизацією природної геніальності Шекспіра».¹⁹ На теренах Франції вперше до осмислення масштабності шекспірівського генія звернулися ще просвітники, але його значимість для подальшого розвитку французької культури чітко і послідовно обґрунтували вже романтики. Прикметно, що попри високу оцінку Шекспірового генія на сторінках літературно-критичних трактатів Ж. де Сталь, В. Гюго, Ф. Стендаля, французькі театри в добу романтизму все ще віддавали перевагу п'єсам Корнеля і Расіна.

Науковці, які досліджували французьку рецепцію Шекспіра, зокрема Ж. Ж. Жюсеран,²⁰ Дж. Грін,²¹ Дж. Пембел,²² Н. Торкут.²³ суголосні у визнанні того факту, що хоча французька інтелектуальна еліта XIX ст. і цінувала близькість поетики англійського генія до її власних (романтичних) художніх принципів та захоплювалась його поетичною технікою характеротворення, все ж сформована в добу

¹⁷ Хитрова-Бранц Т. В. Цит. вид. С. 12.

¹⁸ Торкут Н. Вільям Шекспір у французькому культурному просторі. С. 231.

¹⁹ Там само. С. 233.

²⁰ Jusserand J. J. Op. cit.

²¹ Green J. A. Op. cit.

²² Pemble J. Op. cit.

²³ Торкут Н. Вільям Шекспір у французькому культурному просторі.

Просвітництва амбівалентність оцінки його драматургії тривалий час зберігалася. Так, видатні письменники та філософи XVIII ст., зокрема Вольтер, абат Прево та Жан-Франсуа Лагарп. різко критикували Шекспіра та його творчість за невідповідність їхнім власним художнім смакам. Вони виступали проти запровадження шекспірівських традицій на французькій сцені, аргументуючи це тим, що шекспірівські п'єси суперечать класицистичним естетичним нормам, які панували у Франції того часу. Французькі просвітники вважали, що Шекспір порушує чіткі приписи щодо структури п'єс, а його твори містять надмірну мелодраматичність та не мають чіткої дидактичної мети. Їхні аргументи відображали пріоритети переважної більшості тогочасних французьких митців, які високо цінували раціональність, порядок та симетрію, що були наріжними каменями класицистичного естетичного канону.

Ключову роль у формуванні просвітницького ставлення до Шекспіра у Франції відіграв саме Вольтер, який по суті познайомив співвітчизників з творами англійського драматурга, сам написав декілька п'єс під його безпосереднім впливом, але згодом перейшов на діаметрально протилежну позицію в оцінці Шекспірівського доробку. В своїх «Філософських листах» (1733) він вкрай критично оцінює творчість Вільяма Шекспіра, звинувачуючи його в «варварстві», відсутності смаку та надмірному використанні сцен жорстокості. Незважаючи на всі «недоліки», Вольтер визнає природну геніальність Шекспіра і хвалить його твори за їхню притягальну силу, але саму техніку ренесансного драматурга він категорично не сприймає. Філософ обурюється тим, що в «жахливих фарсах, які називаються трагедіями» містяться «такі прекрасні сцени, настільки величні та страшні фрагменти» які завжди мають величезний успіх.²⁴ Читаючи палкі та пристрасні, просякнуті гострою критикою та знеціненням епітети Вольтера на адресу Шекспіра, тим не менш гостро відчуваємо його щире захоплення Великим

²⁴ Voltaire. Sur la tragédie. *Voltaire. Lettres Philosophiques* / ed. by Frédéric Deloffre. Paris : Gallimard, 1986. P. 124–128.

III. Шекспірівський дискурс

англійцем та навіть задріть. Вольтер визнає, що Шекспір володіє необмеженою уявою і природною майстерністю, але наполягає на тому, що Шекспірові п'єси не відповідають класичним правилам драматургії і є дикими й нецивілізованими порівняно з творами визначних французьких драматургів, таких як Жан Расін і П'єр Корнель.

Знайомство з працями Вольтера дає підстави говорити про те, що протягом життя філософа його ставлення до Шекспіра суттєво змінювалося. В молодості він захоплювався англійським генієм і сам «адаптував» його п'єси для французької сцени, в зрілі роки – аналізував і піддавав нищівній критиці, а в старості взагалі вимагав від Французької Академії заборонити ставити Шекспіра у французьких театрах. Втім, навіть критика Вольтера слугувала, як думається, своєрідною рекламою шекспірівських творів, які протягом II половини XVIII століття доволі часто з'являлися на французькій сцені. Як наголошує Н. Торкут: «п'єси Шекспіра поступово входили у театральну практику французів, щоправда, переробленими у класицистичному стилі».²⁵

Для Франції, як згодом і для Німеччини, а у XIX ст. і для Італії, важливим чинником зростання популярності Шекспіра стала поява перекладів його творів. Одним із найвідоміших перших перекладачів Шекспіра французькою мовою був Жан Франсуа Дюсі (1733–1816). Ж. Ф. Дюсі відтворив сюжети шести шекспірівських п'єс, у тому числі трагедій «Гамлет», «Макбет» і «Отелло», александрійським віршем, при цьому суттєво змінивши певні структурно-композиційні елементи поетики. Орієнтуючись на приписи класицизму, він ввів у тексти Шекспіра єдність місця, часу і дії і послабив фантастичний елемент. Так, у його перекладі «Гамлета», приміром, Привид взагалі не з'являється на сцені. Як і Вольтер, Дюсі намагався уникати безпосереднього показу жорстокості, саме тому у своїх перекладах він замінив епізоди вбивств, кривавих поєдинків і кровопролиття розповідями про них, вкладеними у уста персонажів. Проте, французький глядач у XVIII ст. навіть такого «виправленого» Шекспіра

²⁵ Торкут Н. Вільям Шекспір у французькому культурному просторі. С. 235.

сприймав доволі позитивно. Цей «відретушований» переклад знайомив та привчав французького глядача до Шекспіра.

Слід наголосити, що саме така неповна та суперечлива французька апропріація Шекспіра опосередковано вплинула і на Італію, адже перші переклади Шекспіра, з якими познайомилися італійці у XVII ст. були саме французькими. Як зазначалося вище, достеменно відомо, що у 1769 році Франческо Грїтті зробив свій переклад «Гамлета» з адаптації Ж. Ф. Дюсі, який до речі, не знав англійської мови, тож в свою чергу послуговувався перекладом П'єра-Антуана де ла Пласа (1707–1793). Таким чином, запроваджені П. А. де ла Пласом і Ж.-Ф. Дюсі сюжетно-характерологічні зміни, зокрема, відмова від другорядних персонажів, не могли не позначитися і на ранній італійській гамлетіані.

Прикметно, що у першій італійській постановці «Гамлета», здійсненій під час Венеціанського карнавалу 1774 року, було збережено всі класицистичні «новації» Ж.-Ф. Дюсі, а на афішах ім'я перекладача Ф. Грїтті навіть не згадувалося. Суто наукова ідентифікація авторства тексту італійського перекладу, який став основою цієї постановки, була здійснена значно пізніше, про що пише дослідник Ф. Г. Петроне.²⁶

Хоча рецепція Шекспіра у Німеччині яка розпочалася трохи пізніше ніж у Франції, безпосередньо на італійців не вплинула, її апологетичний характер виявився суголосним італійському обоженню Шекспіра як ключової фігури світового театрального мистецтва. Прикметно, що ще задовго до романтиків, Паоло Роллі (1687–1765) італійський поет, лібретист визнав природню геніальність Шекспіра, а стиль його творчості П. Роллі називав «sublime» (піднесений, величний).²⁷ Згодом романтик Алессандро Манзоні теж акцентував увагу саме на геніальності Шекспіра «superhuman and godlike» (божественний, надлюдський).²⁸

²⁶ Petrone Fresco G. Shakespeare's Reception in 18th Century Italy: The Case of Hamlet : thesis submitted for the Degree of PhD. Warwick, 1991. P. 161.

²⁷ Цит. за: Collison-Morley L. P. 115.

²⁸ Цит. за: Collison-Morley L. P. 112.

III. Шекспірівський дискурс

П. Роллі, який першим в Італії переклав монолог Гамлета «Бути чи не бути»,²⁹ заклав основи не тільки пієтету співвітчизників Шекспіра, але й доволі поміркованого ставлення до Вольтерівського критицизму по відношенню до великого англійця. У 1728 році П. Роллі опублікував книгу «Зауваження до есе Вольтера з епічної поезії європейських націй», в якій висловив, з одного боку, власне захоплення талантом англійського драматурга, а з іншого, – припущення щодо причин негативного ставлення Вольтера до Шекспіра. П. Роллі впевнений, в тому що «Річард III» та «Генріх IV» – «це те, що дозволить Шекспіру вічно сяяти на британській сцені. Зображуючи у своїх історичних трагедіях характери видатних англійців і римлян, він змальовує їх так динамічно, показуючи достоїнства і недоліки, що здається ніби ці герої живуть і зараз».³⁰ Що ж до французького філософа, то автор книги доволі категоричний: «На мій погляд, – пише він, – Вольтер ніколи не бачив і не читав ні трагедії «Макбет» ... ні «Бурю» Шекспіра».³¹

Втім, слід наголосити, що у XVIII ст. вплив Вольтера на суспільну думку італійців щодо Шекспіра був доволі потужним. На відміну від П. Роллі, інші італійські критики не стільки фокусували увагу на достоїнствах п'єс англійського драматурга, скільки критикували його, апелюючи до ідей Вольтера. У 1743 році виходить друком перша італійська історія літератури Франческо Саверіо Квадріо (1695–1756), де згадується Шекспір.³² У ній італійський автор з посиланням на французького мислителя, як на найбільшого авторитета в питаннях культури, слово в слово перерахував всі ті недоліки, які Вольтер «знайшов» у творах Шекспіра. Згодом, у 1760 р. інший критик Карло Деніна у книзі «Розмови про літературні події»³³ також згадав Шекспіра, даючи відсилку на більш

²⁹ Dorris G. E. Paolo Rolli and the Italian Circle in London, 1715–1744. Hague – Paris : Mouton & Co., 1967.

³⁰ Rolli P. Remarks Upon M. Voltaire's Essay on the Epick Poetry of the European Nations. London, 1728.

³¹ Ibid.

³² Quadrio F. S. Storia edella Ragione d'Ogni Poesia. Milan, 1743. Vol. I. P. 149.

³³ Denina C. Discorso Sopra Le Vicende Della Letteratura V1 (1792). Kessinger Publishing, 2009. P. 344.

ранній твір Вольтера «Есе з епічної поезії європейських націй», коли філософ був більш прихильним до Шекспіра, ніж на схилі літ. Із тексту К. Деніні стає зрозумілим, що самого Шекспіра він так і не прочитав. Вочевидь, такий підхід до аналізу творів Шекспіра був найбільш розповсюдженим в Італії у XVIII столітті: авторитет Вольтера на шальках терезів значив для багатьох критиків, зокрема для Д. Ф. Квадріо і К. Деніні, набагато більше, ніж їхня власна думка.

Цікаву інформацію з цього питання (вплив Вольтера на сприйняття Шекспіра в Італії) можна знайти у творі ірландського каноніка та літератора Мартіна Шерлока, який він публікує у 1779 р. під назвою «Фрагменти про Шекспіра». Ця книга ще за часів життя автора була багато разів перевидана, в тому числі італійською та французькою мовами. Надрукована під різними назвами, вона активно поширювалася в Європі й була популярною в колах театральних діячів, в тому числі й італійських. М. Шерлок був великим шанувальником Шекспіра і його дуже бентежив той факт, що далеко не скрізь театральна спільнота сприймала англійського драматурга так, як великий драматург того заслуговував. Він наголошував, що багато подорожував Європою в 1776–1780 роках, і протягом всієї подорожі «від Парижа до Берліна, від Берліна до Неаполя жодного разу не чув, щоб ім'я Шекспіра осквернялося», але тим не менше, у промовах критиків воно часто супроводжувалося дивною згадкою про «жахливі фарси». Шерлок зізнався, що довго не міг зрозуміти, чому саме це словосполучення використовували по відношенню до творів Шекспіра у різних країнах, але коли йому до рук потрапив томик Вольтера, він зрозумів, що автором цієї некомпліментарної метафори був саме Вольтер, а «всі інші критики просто вивчили їх на пам'ять».³⁴ Тож не стільки реальна оцінка майстерності Шекспіра, скільки пієтетне ставлення європейців, у тому числі, й італійців, до Вольтера визначали ставлення театральних критиків доби Просвітництва,

³⁴ Sherlock M. A Fragment in Shakespeare: Extracted From Advice to a Young Poet: Translated From the French. Ulan Press, 2012. P. 46.

III. Шекспірівський дискурс

а відповідно й практиків театру та широкого загалу до англійського драматурга.

Підтвердження цьому припущенню, яке дає підстави говорити про вторинний характер італійських суджень про Шекспіра в добу Просвітництва знаходимо у праці відомого літературознавця Ж. Жюсерана. Він називає Вольтера найбільш впливовим серед європейських критиків XVIII ст.: «Щоб Вольтер не говорив, навіть якщо він просто повторював те, що до нього сказали інші критики, його незмінно слухали з великою повагою і в Італії більше ніж будь-де».³⁵

Суголосною була й думка італійського поета та літературного критика Артуро Графа (1848–1913). У своїй останній книзі «Англоманія та вплив Англії на Італію у XVIII столітті» він зазначав: «Загальновідомо, що наші письменники, за небагатьма винятками, падали на коліна перед Вольтером, і немає сенсу шукати цього ідолопоклонства, які вже і так зібрані».³⁶ На думку Л. Коллісон-Морлей ставлення до п'єс Шекспіра в Італії до початку XIX ст. було сформоване впливом Вольтера, і навіть ті, хто захоплювався драмами англійця, не цуралися принагідно закинути якийсь з критичний аргумент, запозичений у авторитетного француза.³⁷

Отже, правомірно стверджувати, що Вольтер відіграв неабияку роль в ранній італійській рецепції Шекспіра. З одного боку, він привернув увагу італійців до Великого Барда, з іншого довгий час Шекспіровий геній сприймався лише очима Вольтера, досить фрагментарно та однобічно. Вольтерівський критицизм гальмував процес входження англійського генія на італійську сцену. Прикметно, що активне звернення італійського театру до Шекспіра припадає на початок XIX століття. Не в останню чергу цьому сприяло прагнення італійців до культурного самоствердження, а також поява італійських перекладів, яка відкривала текстам великого англійця шлях до італійських читачів і театральної публіки. В цьому плані італійська модель рецепції Шекспіра в доби романтизму більшою мірою подібна до німецької, в якій саме

³⁵ Цит. за: Collison-Morley L. P. 15.

³⁶ Graf A. L'anglomania e l'influsso inglese in Italia nel secolo XVIII, Torino : Loescher, 1911. P. 15.

³⁷ Collison-Morley L. Op. cit. P. 15.

породжене вдалими перекладами захоплення геніальністю англійського митця й національна театральна критика, а не авторитет Вольтера задавали тон.

Перші німецькомовні переклади К. В. Борка (1741), Й. Е. Шлегеля (1741–1749) і С. Гринеуса (1758) несуть на собі відбиток щирого захоплення текстом першоджерела і просякнуті прагненням максимально точного відтворення авторської манери. В цьому, як думається, дається взнаки спільний для всіх романтиків підвищений інтерес до мистецтва і питань, пов'язаних з трансцедентною природою геніальності, а також піететне ставлення до постаті митця.

Прикметною рисою німецького шекспірівського дискурсу є відсутність конфронтації у ставленні просвітників і романтиків до англійського драматурга. І перші, і другі відзначали велику близькість Шекспіра німецькому національному духові, спільність їх германського культурного коріння. Це посилювалось тим, що німці віддавали перевагу англійському художньому смаку, в той час як у світі законодавцями моди, зокрема театральної, вважалися французи.

Вже під час першого знайомства з Шекспіром у Німеччині розпочалося співвіднесення творчої особистості Шекспіра з концептом “позачасового генія”. Як підкреслює Т. Хитрова-Бранц: «німці започаткували ретельне дослідження його творчості, яке виявилось продуктивним і в плані органічного засвоєння й розвитку шекспірівських концептів, і в плані філософської та літературознавчої аналітики. Саме німецький просвітник Г. Лессінг визначив велике загальнокультурне значення творчості В. Шекспіра».³⁸

Попри упереджене ставлення всіх ранніх просвітників до драматургічної техніки Шекспіра, німецьким теоретикам мистецтва зрештою вдалося вийти за рамки тогочасного горизонту очікування, відмовитися від тих естетичних стереотипів, що були сформовані класицизмом. Завдяки активній популяризаторській діяльності таких видатних культурних діячів, як Г. Е. Лессінг, Г. В. Герстенберг, І. Г. Гаманн, І. Г. Гердер, І. В. Гете, Я. М. Р. Ленц, І. А. Лейзевіц,

³⁸ Хитрова-Бранц Т. В. Цит. вид. С. 4.

III. Шекспірівський дискурс

Ф. М. Клінгер, І. Ф. Шіллер, брати А. В. та Ф. Шлегелі, Л. Тік Німеччина швидко пододала обмежувальну силу нормативних приписів, сформованих класицизмом, і як наслідок ця рецепція суттєво вплинула на відродження національної театральної традиції. Навіть у німецькій передромантичній драматургії «штюрмери» проголосили культ Шекспіра і винесли його ім'я на свої прапори.³⁹ В цьому спостерігається подібність з італійською ситуацією початку XIX століття.

Необхідно зазначити, що тривалий час (до 1860-х років) Італія була розділена на безліч дрібних держав, що перебували під владою Австрії, Франції та Іспанії. Таке внутрішнє роздрібнення спричинило складну політичну ситуацію, яка характеризувалася постійними заворушеннями та революційними рухами. В тогочасному італійському суспільстві спостерігалася напружена конфронтація між консервативними силами, які прагнули зберегти статус-кво, та ліберальними і націоналістичними рухами. Впливовими чинниками, які стимулювали підйом патріотичних настроїв і стимулювали інтерес італійців до процесів національної самоідентифікації, у тому числі, й культурної, були Рісорджіменто (національно-визвольний рух італійського народу проти іноземного панування, що мав на меті об'єднання роздрібленої Італії), рух карбонаріїв (таємне товариство в Італії 1807–1832 рр) та революція 1848–1849 рр. Італія XIX ст. була ареною бурхливих соціальних і політичних змін. Цей період також характеризувався суперечливими соціальними процесами, зокрема, зростанням індустріалізації, міграцією населення з села до міст та виникненням нового класу промисловців.

Внутрішньополітична нестабільність та часті зміни режиму перешкоджали розвитку культури та мистецтва, зокрема, театру. У 1860–1861 роках Джузеппе Гарібальді, італійський патріот і революціонер, зіграв видатну роль в Об'єднанні Італії. Його зусилля, відомі як похід Тисячі, стали поворотним моментом у боротьбі за італійську єдність. У такому контексті, Шекспір, який був уже дуже популярним у

³⁹ Хитрова-Бранц Т. В. Цит. вид. С. 9.

Європі, для широких верств населення Італії, втягнутих у вир постійної суспільно-політичної турбулентності, все ще залишався маловідомим. Окрім політичних та соціальних перешкод, існував і ряд культурних факторів, які спричинили таку запізнилу рецепцію Шекспіра в Італії. Класичний літературний канон, що сформувався в італійській культурі XVIII століття, складався майже виключно з античних авторів, а також італійських майстрів слова доби Ренесансу. Це створило естетичні та ідеологічні перешкоди для апропріації Шекспіра, який на рівні свідомості пересічного італійця сприймався скоріше не як геній всесвітнього масштабу, а як автор “варварської” англійської літератури. Тим не менше, перша шекспірівська постановка знакової для італійців трагедії В. Шекспіра «Отелло» італійською мовою відбулася у Венеції в 1798 році. В основу вистави було покладено переклад Джустини Мік'ель, яка працювала з англійським оригіналом, але й орієнтувалася на французький переклад П.-Ф. Ле Турнера.⁴⁰

На початку XIX ст. шекспірівські п'єси все ж таки починають ставити на сценах багатьох італійських театрів. Одним із найпотужніших осередків мистецтва в ті часи був театр «Ла Скала» в Мілані, де у 1802 році відбулася прем'єра балетної вистави «Отелло» видатного балетмейстера Сальваторе Вігано (1796–1821). Цей непересічний митець приділяв велику увагу не лише ритмізації пантоміми і розкриттю шекспірівського сюжету мовою танцю, але й власне драматургійним аспектам вистави. Як наслідок, балет «Отелло» мав величезний успіх у публіки, сприяючи популярності Шекспіра серед італійських шанувальників мистецтва. Згодом, через 14 років, на сцені театру Сан-Карло в Неаполі було поставлено оперу «Отелло» всесвітньовідомого композитора Дж. А. Россіні, яка спричинила справжній фурор. Велике захоплення у слухачів викликала і опера «Отелло» Джузеппе Верді, прем'єра якої відбулася у Ла Скала 1849 року. Саме завдяки музичному мистецтву ця трагедія великого британця стає широковідомою в Італії.

⁴⁰ Busi A. Otello in Italia. Bari : Adriatica Editrice, 1973. P. 24.

III. Шекспірівський дискурс

У 1820-ті роки інтерес до венеціанського мавра стимулює і творчі пошуки театральних режисерів та акторів: італійською мовою п'єсу ставлять у міланському «Театро Ре», у Венеції та інших містах по всій країні. За підрахунками театрознавців, до 1850-х років було здійснено дванадцять постановок «Отелло», а протягом XIX століття – понад шістдесят.⁴¹

Серед театрів, до репертуару яких в ті часи входили шекспірівські п'єси, варто згадати такі, як «Ла Феніче» у Венеції, «Сан Карло» в Неаполі, «Арджентіна» в Римі та «Карло Феліче» в Генуї. П'єси Шекспіра були покладені в основу балетів та опер, а також спектаклів театру маріонеток. Ці театри часто залучали відомих акторів, таких як Аделіна Патті (1843–1919), Франческо Таманьо (1850–1905) та Томазо Сальвіні (1829–1916), які грали головні ролі в шекспірівських п'єсах. П'єси Шекспіра також ставилися мандрівними трупами, що гастролювали по всій Італії. Це безперечно сприяло популяризації його п'єс серед італійської аудиторії. Тож, маємо підстави говорити про те, що у XIX ст. публіка італійських театрів сприймала постановки Вільяма Шекспіра з не меншим ентузіазмом і запалом, ніж інші європейці та американці. Італійська публіка заповнювала всі місця у театрах, щоб подивитися п'єси Барда, а актори і режисери різних труп змагалися, щоб перевершити один одного.

На зростанні шекспірової слави в Італії, якому сприяли непересічні творчі особистості його сценічних інтерпретаторів, акцентує увагу Л. Калві. Вона, зокрема, зазначає: «Россі справді став першим італійським актором, який майже виключно асоціювався з іменем Шекспіра. З 1856 р. Россі успішно грав Гамлета, Короля Ліра, Макбета, Шейлока, Річарда III, Отелло, Ромео».⁴² Варто підкреслити, що італійська акторська гра, окрім того, що вважалася спонтанною та індивідуальною, також здавалася більш реалістичною, ніж стиль англійських та американських акторів.⁴³

⁴¹ Ibid.

⁴² Calvi L. From Caesar to Brutus: a note on two scripts of Ernesto Rossi's "Giulio Cesare". *Rome in Shakespeare's World* / ed. by Maria del Sapio Garbero. Roma : Edizioni di storia e letteratura, 2018. P. 191.

⁴³ Цит. за: Coduri M. A Travelling Tale: Shakespeare on the Italian Stage : thesis submitted for the Degree of MPhil. London, 2013. P. 80.

Хоча французький класицизм значно вплинув на італійську шекспірівську критику кінця XVII ст., протягом наступного століття він поступово втратив свій вплив на формування італійського акторської майстерності. Порівнюючи Аделаїду Рісторі та французьку актрису Рашель, М. Карлсон зазначає, що остання “уособлювала собою французький класицизм – пристрасний, але виражений у манері, суворо контрольованій багатою традицією руху та декламації, в творах із чіткою структурою пропорцій і рівноваги”.⁴⁴ Італійські ж актори втілювали реалістичність за допомогою контрастів, як у голосі – який вони могли використовувати як завгодно, тому чергували крик із шепотом – так і в рухах: вони переходили від дрібних жестів до великих для створення протилежних емоцій. Жести і рухи були важливою складовою їхньої гри; вони завжди зображали дії за допомогою вражаюче переконливої тілесності, що дуже відрізнялося від англійського стилю. Контрасти також характеризували структуру п'єси – пристрасні сцени чергувалися зі спокійними – і часто було прийнято будувати сцену з тривалою підготовкою. Прикладами є сцена лунатизму Рісторі або лють Сальвіні проти Яго, яка була результатом тривалого крещендо. Обидві характеристики, використання контрастів і крещендо, нагадують стиль оперних співаків, що, безумовно, вплинув на гру драматичних акторів.⁴⁵

У порівнянні з сучасними театральними традиціями виступи італійських акторів минулого можна розглядати, як менш реалістичні. Однак слід оцінювати їхній реалізм в контексті тогочасної театральної культури. В той час, як французькі актори протягом першої половини XIX ст. майже не відступали від класичних зразків і їхній стиль все ще вирізнявся декларативністю, італійці вносили у свої вистави таку дозу пристрасності та запалу, що на глядачів вони могли справляти дуже потужне враження.

Прикметно, що італійська манера грати ролі шекспірівських персонажів поступово поширилася й на інші країни. В

⁴⁴ Carlson M. Op. cit. P. 180–181.

⁴⁵ Coduri M. A. Op. cit. P. 84.

III. Шекспірівський дискурс

цьому контексті неможливо оминати увагою трьох вищезгаданих «Великих Акторів»: Аделаїди Рісторі, Ернесто Россі та Томмазо Сальвіні, які гастролували з постановками Шекспіра по всій Європі, побували у Північній та Південній Америці. Їхні майстерні сценічні інтерпретації характерів шекспірівських героїв стали важливим чинником в зростання популярності шекспірівського слова, піднімаючи світовий престиж італійського театру.

У період з середини XIX до початку XX ст. на театральних підмостках Європи засяяли нові шекспірівські зірки, такі як Густаво Модена, мадемуазель Рашель, Антоніо Петіто, Сара Бернар, Генрі Ірвінг, Еллен Террі, Ерmete Дзакконі, Джованні Грассо, Анджело Муско та Елеонора Дузе. Цікаво, що серед цих тринадцяти видатних акторів дев'ять були італійцями, що свідчить про багату театральну традицію Італії. Їхній талант відчутно сприяв зростанню інтересу й любові до драматургії Шекспіра.

Фундаментальний внесок у вивчення та популяризацію п'єс Шекспіра в Італії в середині XIX ст. був здійснений завдяки спільним зусиллям кількох ключових постатей. А. Мандзоні, відомий італійський письменник і політик, зіграв значну роль, виступивши на захист драматурга та популяризуючи його творчість в інтелектуальних колах. Паралельно з цим, надзвичайна популярність опер Дж. Верді, багато з яких були натхненні творами Шекспіра, зробила його персонажів і теми доступними для широкої аудиторії.

Суто читацька рецепція Шекспіра, яка помітно інтенсифікувалася завдяки активній перекладацькій діяльності вище згаданих К. Русконі та Дж. Каркано, теж впливала і на інтерес до театральних постановок Шекспіра в Італії, і на зростання його культурного статусу в колективній свідомості нації в цілому. Важливу роль у вихованні читацьких смаків італійського загалу відіграли праці Франческо де Санктіса (1817–1883), найвпливовішого італійського критика XIX століття.

Його оцінка Шекспіра ґрунтувалася на припущенні, що твір мистецтва потрібно оцінювати не ззовні, порівнюючи

його з нібито об'єктивними правилами (класичними правилами), а зсередини, простежуючи і розкриваючи закони, притаманні тільки цьому твору. Твір мистецтва Ф. де Санктіс розглядав як індивідуальний організм, зміст якого укладений у відповідну форму, яка, відтак, не існує апіорі. Завдання критика – пройти той самий процес, який спонукав автора до створення свого твору, і встановити, чи вдалося йому гармонійно поєднати зміст і форму.⁴⁶

Як пише С. Тривеліні, XIX століття було періодом, протягом якого репутація Шекспіра утвердилася серед читацької публіки, шанувальників оперного мистецтва та відвідувачів театру.⁴⁷ Можна стверджувати, що важливу роль у зміні моделі сприйняття Шекспіра зіграла літературна критика, яка багато в чому визначила успіх Шекспіра в XIX ст. після «провалу» шекспірівських творів у XVIII ст., про який так часто пишуть дослідники.⁴⁸

Підсумовуючи, зазначимо, що протягом XIX ст. Італія пододала довгий та складний шлях від роз'єднання до цілісності. Цей процес обумовив необхідність у самоідентифікації, формуванні національної театральної моделі, розвитку літератури та культури в цілому. Не викликає сумніву, що творчість Барда відіграла певну роль у процесі розбудови об'єднаної, самостійної та незалежної Італії. На важливості творчості Шекспіра для народів, які перебувають на етапі державотворення наголошує Д. Москвітін: «... долучення до художньої спадщини Великого Барда є потужним культуротворчим і націєтворчим чинником, що допомагає позбавитися комплексу етнокультурної меншості та провінціалізму, а також відчутти значимість власної присутності на культурній мапі світу».⁴⁹

⁴⁶ Crinò A. M. Op. cit. P. 38.

⁴⁷ Trivellini S. Shakespeare, Italy, and Transnational Exchange. Early Modern to the Present (Review). *TRAlinea*. 2019. Vol. 21.

⁴⁸ Bragaglia L. Shakespeare in Italia. Bologna : Persiani Editore, 2006. P. 9; Lombardo A. Shakespeare e la critica italiana. *Sipario. Rivista di teatro, scenografia, cinema*. Numero doppio dedicato a Shakespeare in Italia. Giugno 1964, numero 218. P. 2–13.

⁴⁹ Москвітін Д. Цит. вид. С. 7.

III. Шекспірівський дискурс

Висновки. Як показав аналіз рецепції Шекспіра в Італії XVIII–XIX століть, важливу роль тут відігравали іншопольові впливи та специфіка соціопольової ситуації. Ставлення італійців до Шекспіра в добу Просвітництва було здебільшого детерміноване вельми критичними оцінками Вольтера. Італійські переклади тривалий час (майже до другої третини XIX ст.) здійснювалися з французьких перекладів, позначених домінуванням класицистичної естетики. Специфіка перекладів давалася взнаки й на характері італійських театральних постановок. Адаптивність, як перекладацька установка французів доби Просвітництва, припускала внесення змін у тексти Шекспіра, зокрема створення класицистичного антуражу п'єси, зменшення кількості дійових осіб, зміну характеру головних героїв, мотивації їх вчинків, фіналу п'єси тощо. Це безперечно позначалося й на специфіці сценічних втілень таких перекладів. Тож тривалий час італійська публіка ніби дивилася на Шекспіра очима Дюсі, Вольтера або де ла Пласа, що дає підстави говорити про відносну опосередкованість та вторинність ранньої італійської рецепції, яка у XVIII – на початку XIX століть відбувалася через призму французької.

Апологетичний характер німецької романтичної рецепції виявився суголосним італійському обоженню Шекспіра як ключової фігури світового театрального мистецтва і позачасового генія. В цьому, як думається, дається взнаки спільний для всіх романтиків підвищений інтерес до постаті митця і питань, пов'язаних з трансцендентною природою геніальності.

Правомірно виділити дві характерні риси, що визначали рецепцію творів Шекспіра у Італії: тривалу відсутність італійського шекспірівського канону та співіснування двох основних підходів до перекладу його творів: філологічного (текстового), націленого на максимально адекватне відтворення оригіналу для читання іншопольовим загалом та сценічного, орієнтованого на театральні втілення текстів. Продуктом другого підходу стала так звана «адаптивна» модель, що сягає корінням традицій французьких перекладів

XVIII ст. і пов'язана з творчістю так званих «Великих шекспірівських Акторів» XIX ст., проте, вона зберігає свої позиції у різних формах аж до першої третини XX століття.

Таким чином, характерний для більшості великих європейських культур процес захоплення драмами Шекспіра проявився у поступовій «шекспіризації» національних літератур. І хоча цей процес розпочався насамперед у Німеччині та Франції, культ Шекспіра поступово став важливою рисою культури Італії. Початок театральній рецепції Шекспіра в Італії було покладено у XVIII ст., але саме у XIX ст. театральна «апропріація» творів великого Барда стала повноцінною. Проте навіть на цьому етапі сприйняття творів англійського Барда італійцями було доволі суперечливим і ускладнювалось відмінностями культурного контексту і значним впливом французької драматургії. Водночас, навіть попри такі складні умови, деякі італійські інтелектуали проявили значний інтерес до Шекспіра і у своїх творчих пошуках звернулись до англомовного оригіналу, започаткувавши таким чином продуктивну традицію відмови від орієнтації на французькі адаптації і переробки. Ці надзвичайно цікаві та суперечливі процеси, які визначають неповторність італійського шекспірівського дискурсу, безперечно потребують подальшого дослідження в контексті сучасних шекспірознавчих студій. Зокрема, заслуговують на увагу такі аспекти, як прояв шекспірівської інтертекстуальності в літературній творчості італійських письменників, зародження наукової шекспіріани в Італії, вплив Шекспіра на становлення і розвиток італійського кінематографу.

Список літератури:

Блум Г. Шекспір – центр канону. Західний канон: книги на тлі епох / пер. з англ. Р. Семків. Київ : Факт, 2007.

Гарбузюк М. Перші постанови «Гамлета» В. Шекспіра на території України (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів : НТШ, 2007. Т. 254 (CCCLIV). С. 129–146.

Коломієць Л. Українські перекладачі «Гамлета» В. Шекспіра: Пантелеймон Куліш, Юрій Клен, Леонід Гребінка, Михайло Рудницький, Ігор Костецький,

III. Шекспірівський дискурс

Григорій Кочур, Юрій Андрухович. *Ренесансні студії*. Запоріжжя : КПУ, 2009. Вип. 12–13. С. 163–188.

Лучук О. Діалогічна природа літератури: перекладознавчі та літературознавчі нариси. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004.

Михед Т. Пуританська традиція і література американського ренесансу: 1830–1860. Київ : Знання України, 2006.

Москвітїна Д. Особливості рецепції Шекспіра у творчості Волта Вітмена. *Ренесансні студії*. Запоріжжя : КПУ, 2010. Вип. 14–15. С. 255–263.

Москвітїна Д. Перші кроки шекспірівського канону на американському континенті. *Держава та регіони*. Серія : Гуманітарні науки. Запоріжжя : КПУ, 2007. № 3. С. 7–11.

Торкут Н. Вільям Шекспір у французькому культурному просторі часів Просвітництва і Романтизму: парадокс рецепції і резонанс парадоксу. *Шекспірівський дискурс*. Запоріжжя : КПУ, 2011. Вип. 2. С. 220–250.

Торкут Н. Український шекспірівський проект: то бути чи не бути? *Альманах «ЛітАкцент»*. Київ : Темпора, 2008. С. 86–98.

Хитрова-Бранц Т. В. Шекспірівський дискурс в німецькій літературі преромантизму: генезис, механізми структурування, провідні конститuentи : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04. Дніпропетровськ, 2009.

Черняк Ю. Перші українські переклади В. Шекспіра в ідеологічному контексті доби. *Манускрипт: літературно-художній і культурологічний альманах*. Сімферополь : СГТ, 2012. С. 6–19.

Черняк Ю. Шекспірівський дискурс в Україні XIX ст.: специфіка і механізми структурування. *Держава та регіони*. Серія : Гуманітарні науки. Запоріжжя : КПУ, 2010. № 3. С. 42–46.

Bragaglia L. Shakespeare in Italia. Bologna : Persiani Editore, 2006.

Bristol M. D. Shakespeare's America, America's Shakespeare. London & New York : Routledge, 1990.

Busi A. Otello in Italia. Bari : Adriatica Editrice, 1973.

Calvi L. From Caesar to Brutus: a note on two scripts of Ernesto Rossi's "Giulio Cesare". *Rome in Shakespeare's World* / ed. by Maria del Sapio Garbero. Roma : Edizioni di storia e letteratura, 2018. P. 189–204.

Carlson M. The Italian Shakespearians: Performances by Ristori, Salvini, and Rossi in England and America. Washington : Folger Books, 1985.

Cherniak Y. Shakespeare as a Sovietism: the red lines on the map of the Ukrainian Shakespeareana. *Romanian Shakespeare Journal*. Bucarest, 2013. № 1 (1). P. 12–17.

Coduri M. A Travelling Tale: Shakespeare on the Italian Stage : thesis submitted for the Degree of MPhil. London, 2013.

Collison-Morley L. Shakespeare in Italy. Stratford-upon-Avon : Shakespeare Head Press, 1916.

Crinò A. M. Le traduzioni di Shakespeare in Italia nel Settecento. Roma : Edizioni di storia e letteratura, 1950.

Denina C. Discorso Sopra Le Vicende Della Letteratura V1 (1792). Kessinger Publishing, 2009.

Dorris G. E. Paolo Rolli and the Italian Circle in London, 1715–1744. Hague – Paris : Mouton & Co., 1967. URL: <https://ebin.pub/paolo-rolli-and-the-italian-circle-in-london-17151744-9783111560786-978311190143.html>.

Graf A. L'anglomania e l'influsso inglese in Italia nel secolo XVIII, Torino : Loescher, 1911.

Green J. A. French Reaction to Shakespeare. *Brigham Young University Studies*. 1968. Vol. 8. № 2. P. 147–157.

Il teatro del personaggio: Shakespeare sulla scena italiana dell'800 / ed. L. Caretti. Roma : Bulzoni, 1979. URL: <https://www.worldshakesbib.org/entry/as325>.

Jusserand J. J. Shakespeare en France sous l'ancien régime. Paris : Arman Colin, Cie Editeurs, 1898.

Lombardo A. Shakespeare e la critica italiana. *Sipario. Rivista di teatro, scenografia, cinema*. Numero doppio dedicato a Shakespeare in Italia. Giugno 1964, numero 218. P. 2–13.

Pemble J. Shakespeare Goes to Paris: How the Bard Conquered France. London : Palgrave Macmillan, 2005.

Petrone Fresco G. Shakespeare's Reception in 18th Century Italy: The Case of Hamlet : thesis submitted for the Degree of PhD. Warwick, 1991.

Quadrio F. S. Storia edella Ragione d'Ogni Poesia. Milan, 1743. Vol. I.

Rolli P. Remarks Upon M. Voltaire's Essay on the Epick Poetry of the European Nations. London, 1728. URL: https://archive.org/details/bim_eighteenth-century_remarks-upon-m-voltaire_rolli-paolo_1728/mode/2up.

Sherlock M. A Fragment in Shakespeare: Extracted From Advice to a Young Poet: Translated From the French. Ulan Press, 2012.

Sturges K. S. Shakespeare and the American Nation. Cambridge : Cambridge University Press, 2004.

Symington R. The Nazi appropriation of Shakespeare cultural politics in the Third Reich. Lewiston, New York : Mellen, 2005.

Torkut N., Cherniak Y. Ukrainian Hamlet and «hamletizing» Ukraine: "Will you play upon this pipe?" Ренесансні студії. Запоріжжя : КПУ, 2014. Вип. 22. С. 98–115.

Trivellini S. Shakespeare, Italy, and Transnational Exchange. Early Modern to the Present (Review). *TRAlinea*. 2019. Vol. 21.

URL: <http://www.intralinea.org/reviews/item/2396/>

Voltaire. Sur la tragédie. *Voltaire. Lettres Philosophiques* / ed. by Frédéric Deloffre. Paris : Gallimard, 1986. P. 124–128.

References:

Blum H. Shekspir – tsentr kanonu. Zakhidnyi kanon: knyhy na tli epokh / per. z anhl. R. Semkiv. Kyiv : Fakt, 2007.

Harbuziuk M. Pershi postavy «Hamleta» V. Shekspira na terytorii Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XIX st.). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv : NTSh, 2007. T. 254 (CCLIV). S. 129–146.

Kolomiets L. Ukrainski perekkladachi «Hamleta» V. Shekspira: Panteleimon Kulish, Yurii Klen, Leonid Hrebinka, Mykhailo Rudnytskyi, Ihor Kostetskyi, Hryhorii Kochur, Yurii Andrukhovych. *Ренесансні студії. Zaporizhzhia* : KPU, 2009. Vyp. 12–13. S. 163–188.

III. Шекспірівський дискурс

- Luchuk O. Dialohichna pryroda literatury: perekladoznavchi ta literaturoznavchi narusy. Lviv : Vydavnytstvo Ukrainського Katolytskoho Universytetu, 2004.
- Mykhed T. Purytanska tradytsiia i literatura amerykanskoho renesansu: 1830–1860. Kyiv : Znannia Ukraïny, 2006.
- Moskvitina D. Osoblyvosti retseptsii Shekspira u tvorchosti Volta Vitmena. *Renesansni studii*. Zaporizhzhia : KPU, 2010. Vyp. 14–15. S. 255–263.
- Moskvitina D. Pershi kroky shekspirivskoho kanonu na amerykanskomu kontynenti. *Derzhava ta rehiony*. Seriia : Humanitarni nauky. Zaporizhzhia : KPU, 2007. № 3. S. 7–11.
- Torkut N. Viliam Shekspir u frantsuzkomu kulturnomu prostori chasiv Prosvitnytstva i Romantyzmu: paradoks retseptsii i rezonans paradoksu. *Shekspirivskiy dyskurs*. Zaporizhzhia : KPU, 2011. Vyp. 2. S. 220–250.
- Torkut N. Ukrainskiy shekspirivskiy proekt: to buty chy ne buty? *Almanakh «LitAksent»*. Kyiv : Tempora, 2008. S. 86–98.
- Khytrova-Brants T. V. Shekspirivskiy dyskurs v nimetskii literaturi preromantyzmu: henezys, mekhanizmy strukturuvannia, providni konstytenty : avtoref. dys. ... kand. filol. Nauk : 10.01.04. Dnipropetrovsk, 2009.
- Cherniak Yu. Pershi ukrainski perekłady V. Shekspira v ideolohichnomu konteksti doby. *Manuskrypt: literaturno-khudozhnii i kulturolohichnyi almanakh*. Simferopol : SHT, 2012. S. 6–19.
- Cherniak Yu. Shekspirivskiy dyskurs v Ukraini XIX st.: spetsyfika i mekhanizmy strukturuvannia. *Derzhava ta rehiony*. Seriia : Humanitarni nauky. Zaporizhzhia : KPU, 2010. № 3. S. 42–46.
- Bragaglia L. Shakespeare in Italia. Bologna : Persiani Editore, 2006.
- Bristol M. D. Shakespeare's America, America's Shakespeare. London & New York : Routledge, 1990.
- Busi A. Otello in Italia. Bari : Adriatica Editrice, 1973.
- Calvi L. From Caesar to Brutus: a note on two scripts of Ernesto Rossi's "Giulio Cesare". *Rome in Shakespeare's World* / ed. by Maria del Sapio Garbero. Roma : Edizioni di storia e letteratura, 2018. P. 189–204.
- Carlson M. The Italian Shakespearians: Performances by Ristori, Salvini, and Rossi in England and America. Washington : Folger Books, 1985.
- Cherniak Y. Shakespeare as a Sovietism: the red lines on the map of the Ukrainian Shakespeareana. *Romanian Shakespeare Journal*. Bucarest, 2013. № 1 (1). P. 12–17.
- Coduri M. A Travelling Tale: Shakespeare on the Italian Stage : thesis submitted for the Degree of MPhil. London, 2013.
- Collison-Morley L. Shakespeare in Italy. Stratford-upon-Avon : Shakespeare Head Press, 1916.
- Crinò A. M. Le traduzioni di Shakespeare in Italia nel Settecento. Roma : Edizioni di storia e letteratura, 1950.
- Denina C. Discorso Sopra Le Vicende Della Letteratura V1 (1792). Kessinger Publishing, 2009.
- Dorris G. E. Paolo Rolli and the Italian Circle in London, 1715–1744. Hague – Paris : Mouton & Co., 1967. URL: <https://ebin.pub/paolo-rolli-and-the-italian-circle-in-london-17151744-9783111560786-9783111190143.html>.
- Graf A. L'anglomaniya e l'influsso inglese in Italia nel secolo XVIII, Torino : Loescher, 1911.

Green J. A. French Reaction to Shakespeare. *Brigham Young University Studies*. 1968. Vol. 8. № 2. P. 147–157.

Il teatro del personaggio: Shakespeare sulla scena italiana dell'800 / ed. L. Caretti. Roma : Bulzoni, 1979. URL: <https://www.worldshakesbib.org/entry/as325>.

Jusserand J. J. Shakespeare en France sous l'ancien régime. Paris : Arman Colin, Cie Editeurs, 1898.

Lombardo A. Shakespeare e la critica italiana. *Sipario. Rivista di teatro, scenografia, cinema*. Numero doppio dedicato a Shakespeare in Italia. Giugno 1964, numero 218. P. 2–13.

Pemble J. Shakespeare Goes to Paris: How the Bard Conquered France. London : Palgrave Macmillan, 2005.

Petrone Fresco G. Shakespeare's Reception in 18th Century Italy: The Case of Hamlet : thesis submitted for the Degree of PhD. Warwick, 1991.

Quadrio F. S. Storia edella Ragione d'Ogni Poesia. Milan, 1743. Vol. I.

Rolli P. Remarks Upon M. Voltaire's Essay on the Epick Poetry of the European Nations. London, 1728. URL: https://archive.org/details/bim_eighteenth-century_remarks-upon-m-voltaire_rolli-paolo_1728/mode/2up.

Sherlock M. A Fragment in Shakespeare: Extracted From Advice to a Young Poet: Translated From the French. Ulan Press, 2012.

Sturges K. S. Shakespeare and the American Nation. Cambridge : Cambridge University Press, 2004.

Symington R. The Nazi appropriation of Shakespeare cultural politics in the Third Reich. Lewiston, New York : Mellen, 2005.

Torkut N., Cherniak Y. Ukrainian Hamlet and «hamletizing» Ukraine: "Will you play upon this pipe?" Ренесансні студії. Запоріжжя : КПУ, 2014. Вип. 22. С. 98–115.

Trivellini S. Shakespeare, Italy, and Transnational Exchange. Early Modern to the Present (Review). *TRAlinea*. 2019. Vol. 21.

URL: <http://www.intralinea.org/reviews/item/2396/>

Voltaire. Sur la tragédie. *Voltaire. Lettres Philosophiques* / ed. by Frédéric Deloffre. Paris : Gallimard, 1986. P. 124–128.